

ORIGINAL ARTICLE

ग्रामीण स्त्रियांच्या कौटुंबिक व आर्थिक दर्जात
स्वयंसहाय्यता समूहाची भूमिका

टेंपे जगन्नाथ किशनराव

पीएच.डी. विद्यार्थी, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा, विद्यापीठ, नांदेड.
विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र, स्व.सैनिक सुर्यभानजी पवार महाविद्यालय
ता. पूर्णा, जि. परभणी.

सारांश

स्त्रियांविषयी पूर्वग्रह, खोट्या धारणा, उपेक्षा, दुयम वागणूक, स्त्रीला घरात बांधून ठेवण्याची प्रवृत्ती, स्त्रीकडे माणूस म्हणून न पाहता एक वस्तू म्हणून पाहण्याची पुरुषांची वृत्ती हे सर्व बदलू शकते. त्यासाठी माणसाने पारंपारिक दृष्टीकोन बदलून बदलत्या सामाजिक परिस्थितीनुसार वास्तविक दृष्टिकोनातून विचार करणे आवश्यक आहे. स्त्रियांच्या स्वकर्तृत्वावरून त्यांच्या विकासाचा चालना देणारा, स्त्रियांमध्ये स्वजाणीव निर्माण करणारा व तिच्या कौटुंबिक, सामाजिक दर्जात बदल घडवून आणणारा एकमेव घटक म्हणून स्वयंसहाय्यता समूहाकडे पाहिल्या जाऊ लागले आहे. ग्रामीण भागातील जास्तीत जास्त स्त्रिया स्वयंसहाय्यता समूहामध्ये सहभागी होऊ लागल्या आहेत. त्यामुळे स्वयंसहाय्यता समूहाचे स्त्रियांच्या विकासात महत्त्व वाढू लागले आहे. स्वयंसहाय्यता गट ही संकल्पना सातत्याने प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करित आहे स्वयंसहाय्यता गट संकल्पनेत निश्चितरित्या शाश्वत विकासाची गंगोत्री आहे. स्वयंसहाय्यता गटाबाबत विशेषतः महिला स्वयंसहाय्यता गटाच्या उद्दिष्टांपासूनच साध्यतेचा कानोसा घेतला तर त्यातील ताकद आपणा सर्वांनी एक मोठा आधार होईल.

प्रमुख शब्द: स्वयंसहाय्यता समूह, स्त्रिया व कौटुंबिक दर्जा.

प्रस्तावना:

भारतीय समाज व्यवस्थेत सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांना दुयम स्थान दिले जाते. त्यामुळे त्या आजपर्यंत संधीवंचित, सत्तावंचित व प्रतिष्ठावंचित राहिलेल्या आहेत. विशिष्ट काम हे पुरुषांचेच, स्त्रियांचे ते काम नाही, ही कामाची विभागणी समाजाच्या पारंपारिक व सनातनी मानसिकतेवर आधारलेली आहे. पारंपारिक भारतीय समाज व्यवस्थेने स्त्रियांना अत्यंत कनिष्ठ स्थान दिले आहे. त्यामुळे

भारतीय स्त्रीया सामाजिक व्यवस्थेत दुर्लक्षित राहिल्या आहेत. उपेक्षित वर्ग म्हणून स्त्रीकडे पाहिले जाते. स्त्रीयांना नेहमीच शारीरिक, मानसिक गुलामीला तोंड द्यावे लागले आहे. भारतीय संविधानानुसार स्वतंत्र भारताच्या संविधानाने समता, स्वातंत्र्य, बंधूत्व व न्याय या लोकशाही तत्वांचा स्वीकार करून भारतीय स्त्रीला पुरुषांच्या बरोबरीने समान अधिकार व स्वातंत्र्य बहाल केले आहे. धर्म, वंश, जात, जन्मस्थळ या बरोबर लिंग या घटकांच्या आधारे नागरिकांमध्ये भेदभाव न करण्याचे धोरण स्वीकारले.

स्त्रिया आणि पुरुषांची मानसिकता बदलण्याकरिता वेळोवेळी प्रयत्न झाले. त्यापैकीच एक प्रयत्न करण्याकरिता मंच म्हणून स्वयंसहाय्यता समूह चा विचार करणे अगत्याचे आहे. स्वयंसहाय्यता समूहात काम करणा-या महिलांची गुलामगिरीची मानसिकता छेदून त्यांना गुलामीच्या चक्राची जाणीव देउन त्यांना हळूहळू या चक्रातून बाहेर काढण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न स्वयंसहाय्यता समूहामार्फत केले जातात. महिलांचे स्थान निश्चित करणारे निकष समोर ठेवून एक-एक अधिकार समूहातील स्त्रियांनी स्वकर्तृत्वावर मिळवावेत. त्यासाठीच्या क्षमता विकसित करण्यासाठी समूह प्रयत्नशील असतो. स्वयंसहाय्यता समूहातून महिलांची स्थिती सुधारण्याचे प्रयत्न होणे ही पहिली अट आहे, परंतु त्याच बरोबर धनव्यवहाराला मनव्यवहाराची जोड देउन महिलांची पत वाढविता येते व त्यातून काटकसरीनेच मार्ग काढता येतात. उत्पन्न वृद्धी सोबत असलेले उत्पन्न योग्य प्रकारे कसे वापरावे याचे ज्ञान प्राप्त होते.

संशोधनाचे उद्देश:

स्वयंसहाय्यता समूहामुळे ग्रामीण स्त्रियांच्या कौटुंबिक व आर्थिक दर्जात झालेला बदल अभ्यासणे.

गृहितकृत्ये:

स्वयंसहाय्यता समूहामुळे ग्रामीण स्त्रियांच्या कौटुंबिक व आर्थिक दर्जात बदल घडून येत आहेत.

संशोधन साहित्याचा आढावा

आस्मिता 2003 यांनी असे दर्शविले की, स्वयंसहाय्यता गट स्त्रियांमध्ये सामाजिक, आर्थिक स्तरावरील निर्णयक्षमता निर्माण करतात तसेच महिलांचे नेतृत्व गुण विकसित होतात. **गोटे 2004** यांच्या मते स्वयंसहाय्यता गटामुळे देशातील स्त्रिया सकारात्मक दृष्टिकोनातून सामाजिक व आर्थिक सुधारणा घडवून आणत आहेत. **नाडगोंडे 2006** यांनी असे मत व्यक्त केले की, आजच्या समाजातील स्त्रियांमध्ये आर्थिक सबलीकरण निर्माण झाले आहे. एक सकारात्मक दृष्टिकोनातून या ध्येयापर्यंत पोहचण्यासाठी स्त्रियांमधील आत्मविश्वासवृद्ध हे एक कारण असू शकते. **गोडबोले 2007** संशोधनातून असे निदर्शनास येते की, स्वयंसहाय्यता गटातून स्त्रियांचे सक्षमीकरण होत असून बहुसंख्य स्वयंसहाय्यता समूहात सहभागी असणा-या महिलांचा कौटुंबिक दर्जा उंचावत आहे. त्यापैकी काही समाजामध्ये दर्जेदारापणे राहात आहेत. त्याचबरोबर त्यांना प्रतिष्ठासुद्धा मिळत आहे. थोडक्यात, स्वयंसहाय्यता गटामध्ये भाग घेतल्यानंतर महिला सामान्यतः त्यांच्या जीवनामध्ये बदल होतांना पाहतात.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी महाराष्ट्रातील हिंगोली जिल्हा हे संशोधन क्षेत्र म्हणून निवडले आहे. हिंगोली जिल्ह्यातील ग्रामीण महिला स्वयंसहाय्यता समूहाची निवड करून त्यांचा अभ्यास करण्यात आला. संशोधनासाठी सहेतूक नमुना निवड पध्दती वापरण्यात आली. हिंगोली जिल्ह्यातील हिंगोली, कळमनुरी, सेनगांव, औढा, वसमत या पाच तालुक्यातून प्रत्येकी पाच गावांची निवड करण्यात आली. त्यानंतर त्या पाच गावातील दहा स्वयंसहाय्यता समूहाच्या सदस्य स्त्रियांकडून माहिती संकलित केली. अशा प्रकारे एकूण 50 स्वयंसहाय्यता समूहाच्या सदस्य स्त्रियांकडून प्राथमिक तथ्ये संकलित करण्यात आली.

निष्कर्ष:

1. स्वयंसहाय्यता समूहात सहभागानंतर स्त्रियांचे कुटूंबातील सदस्यांसोबत होणारे मतभेदाच्या प्रमाणात फरक दिसून येतो. समूहात सहभागी होण्यापूर्वी कुटूंबातील सदस्यांशी मतभेद होत नाहीत अशा स्त्रियांचे प्रमाण 59 टक्के होते. हे प्रमाण स्त्रिया समूहात आल्यानंतर 80 टक्के एवढे झाले. यावरून स्वयंसहाय्यता समूहातील सहभागामुळे स्त्रियांच्या कुटूंबातील मतभेदांचे प्रमाण कमी झालेले आहे.
2. स्वयंसहाय्यता समूहामुळे स्त्रियांची बचत तर होतेच, पण त्यासोबत प्रसंगी कर्जही मिळते. त्यामुळे सर्वच स्त्रियांचे स्वयंसहाय्यता समूहामुळे उत्पन्न वाढल्याचे दिसून येते.
3. स्वयंसहाय्यता समूहातील सहभागामुळे स्त्रियांचे उत्पन्न वाढल्यामुळे कुटूंबातील दर्जात बदल झालेला दिसून येतो. त्यातील 54 टक्के स्त्रियांना कुटूंबातील निर्णय प्रक्रियेत सहभाग मिळाला. तर 34 टक्के स्त्रियांना कुटूंबामध्ये समानतेची वागणूक मिळू लागली आहे, तर 11 टक्के स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाले आहे.
4. स्वयंसहाय्यता समूहातील कामामुळे स्त्रियांच्या कुटूंबातील जबाबदारीवर कोणताही परिणाम होत नाही. अशा स्त्रियांचे प्रमाण जास्त म्हणजेच 73 टक्के आहे. म्हणजेच जास्तीत जास्त स्वयंसहाय्यता समूहाचे स्वतंत्र व्यवसाय नसल्यामुळे स्त्रियांना समूहाचे फार काम नसते. तर स्वयंसहाय्यता समूहातील कामामुळे कुटूंबामध्ये ओढाताण होते, अशा स्त्रियांचे प्रमाण 22 टक्के आहे. तर 2 टक्के स्त्रियांचे स्वयंसहाय्यता समूहातील कामांमुळे घरातील कामे पूर्ण होत नाहीत. अशांचे प्रमाण 3 टक्के आहे.
5. स्वयंसहाय्यता समूहात स्त्रिया सहभागी होण्यापूर्वी मुलांचे शिक्षण विषय निर्णय हे जास्तीत स्त्रियांचे पती घेत असत. त्यांचे प्रमाण 59 टक्के आहे. तर पती-पत्नी दोघे मिळून मुलांचे शिक्षण विषयक निर्णय घेत असत. अशा स्त्रियांचे प्रमाण 30 टक्के आहे. परंतु स्त्रिया स्वयंसहाय्यता समूहात सहभागी झाल्यानंतर स्त्रियांना मुलांचे शिक्षण विषय निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग वाढलेला दिसून येतो. जे प्रमाण पूर्वी 30 टक्के होते, ते प्रमाण समूहातील सहभागानंतर 84 टक्के एवढे आहे. या वरून स्वयंसहाय्यता समूहातील सहभागामुळे मुलांच्या शिक्षण विषयक निर्णयात स्त्रियांना सहभाग मिळू लागला आहे.

6. स्वयंसहाय्यता समूहातील स्त्रियांना त्यांची व्यक्तिगत निर्णय घेतांना कोणचीच परवानगी घ्यावी लागत नव्हती. त्यांना स्वातंत्र्य होते. अशा स्त्रियांचे प्रमाण जास्त म्हणजेच 72 टक्के आहे. यावरून जास्तीत जास्त स्त्रियांना आपले व्यक्तिगत निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य स्वयंसहाय्यता समूहामुळे प्राप्त झाले.
7. स्त्रिया स्वयंसहाय्यता समूहात सहभागी होण्यापूर्वी कुटूंबातील खरेदी व खर्चाचा निर्णय पती घेत असत, अशा स्त्रियांचे प्रमाण 47 टक्के होते. तर निर्णय सर्वसहमतीने घेतला जात होता, अशा कुटूंबांचे प्रमाण 45 टक्के होते. स्त्रिया स्वयंसहाय्यता समूहात सहभागी झाल्यानंतर मात्र कुटूंबातील खरेदी व खर्चाच्या निर्णयप्रक्रियेत बदल झालेला दिसून येतो. खरेदी व खर्चाचा निर्णय सर्व सहमतीने होतो. याचे प्रमाण वाढून ते 89 टक्के एवढे झाले आहे. यावरून स्वयंसहाय्यता समूहातील सहभागामुळे कुटूंबातील खरेदी व खर्चाच्या निर्णय प्रक्रियेत स्त्रियांच्या मताला स्थान मिळू लागले आहे.
8. स्वयंसहाय्यता समूहात येण्यापूर्वी स्त्रियांच्या कुटूंबातील मालमत्ता व महत्वाची खरेदी व विक्री विषयक निर्णय पती घेत असून अशांचे प्रमाण 53 टक्के आहे. तर निर्णय सर्व सहमतीने घेता जात असे. अशा स्त्रियांचे प्रमाण 36 टक्के आहे. स्त्रिया स्वयंसहाय्यता समूहात सहभागी झाल्यानंतर मात्र कुटूंबातील मालमत्ता व महत्वाची खरेदी-विक्री विषयक निर्णय प्रक्रियेत बदल झालेला दिसून येतो.
9. स्वयंसहाय्यता समूहात सहभागी होण्यापूर्वी व स्वयंसहाय्यता समूहात सहभागी झाल्यानंतरही स्त्रियांना घरातील सर्व कामे करावी लागतात. या मध्ये कुठलाही बदल झालेला दिसून येत नाही.

समारोप:

स्वयंसहाय्यता समूहामुळे स्त्रियांच्या कौटुंबिक स्थितीचा आढावा घेतल्यानंतर असे दिसून येते की, स्वयंसहाय्यता समूहामुळे स्त्रियांच्या कौटुंबिक दर्जामध्ये बदल होत आहेत. व त्या बदलास स्वयंसहाय्यता समूहाची उद्दिष्टे जबाबदार आहेत.

संदर्भ सूची:

- अवचार रिमता, महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट मार्गदर्शन हस्तपुस्तिका, सतिश खुराणा जनशिक्षण संस्थान, औरंगाबाद, 2003.
- डॉ. गोटे शुभांगी, महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या, वरद पब्लिकेशन, औरंगाबाद, 2004.
- प्रा. नाडगोंडे गुरुनाथ, ग्रामीण समाजशास्त्र, कॉन्टीनेंटल प्रकाशन, कोल्हापूर, 2006.
- गोडबोले प्रगती, आत्मसन्मानाची पाउलवाट, लोकराज्य मासिक, माहिती व जनसंपर्क संचालनालय, मुंबई, डिसेंबर 2007.